

Atabek Ayaz ve Figürlü Bezemeleriyle Denizli Çardak Han

Canan PARLA* - Erol ALTINSAPAN**

ÖZ

Bu makalede Denizli ilinin Çardak ilçesinde bulunan Çardak Han'ın banisi *Abdullah el-Şihâbi oğlu Reşidü'd-din Ayaz* ile Sinop Suru'nun bir bölümünü yaptıran Honaz emiri *Esedü'd-din Ayaz el-Gâlibî*'nin aynı kişi olduğu, bu kişinin de Konya Alâeddin Camii'nin kitabelerinde adı geçen yapı yöneticisi *Atabek Ayaz* olabileceği vurgulanmaktadır.

Artuklu çevresinden gelerek Selçuklu Devleti'nin hizmetinde ordu komutanlığı, atabeklik ve yapı yöneticiliği görevlerinde bulunan Atabek Ayaz'ın yetiştiği kültürel ortama dönem kaynakları kullanılarak dikkat çekilen bu çalışmada ayrıca, Çardak Han'ın mimari kuruluşu ve figürlü bezemeleri irdelenmiştir.

Her biri tonoz örtülü beş sahnalı hanların en erken örneği olarak, figürlü bezemeleri ile özgünlük gösteren hanın kapalı bölümünün, daha sonra inşa edilen karma tipteki hanların kapalı bölümlerinden kubbesiz oluşuyla da ayrıldığı belirtilmektedir.

Kitabesinin iki yanındaki birer aslan heykeli ile kapalı bölümünde yer alan boğa başı, iki balık ve sakallı erkek başından oluşan kabartma figürlerin burç ve gezegen sembolü olarak kullanıldıklarına, handa beş gezegen ve üç burç ile temsil edilen bir evren tasavvurunun verildiğine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Denizli Çardak Han, Atabek Ayaz, Alâeddin Keykubad, Reşidü'd-din Ayaz, Esedü'd-din Ayaz, Balık Burcu, Aslan Burcu, Boğa Burcu, Zuhal Yıldızı.

ABSTRACT

Atabek Ayaz and Denizli Çardak Han with its Decorative Figures

This article deals with the Çardak Han situated in Çardak, Denizli, and its patron Reşidü'd-din Ayaz. The article also discusses that that he

* Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, ESKİŞEHİR e-posta: cparla@anadolu.edu.tr

** Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, ESKİŞEHİR e-posta: ealtinsapan@anadolu.edu.tr

would be the same person as the patron of Fortress Tower of Sinop. i.e. Esedü'd-din Ayaz el-Galibi, whose name was also mentioned in the inscription of Alaeddin Mosque in Konya as Atabek Ayaz. The supervisor of the construction, Atabek Ayaz, was from the Principality of Artuklu and served the Seljuk State as a military commander, as a chieftain (atabek) and as a construction supervisor. His cultural background in reference to the history of the era, along with the Çardak Han's architectural features and its decorative figures are taken up in this article.

As an earliest example of five sectioned vaulted spaces, the Çardak Han is also distinguished by its domeless roof which is not the case for the inns built later on two sides of the inscription panel, there are sculptures of lions and in the interior of the building there are relieves of a bull's head, two fishes and a head of a bearded man symbolizing signs of the Zodiac and planets. Five planets and three zodiac signs were depicted in the Çardak Han emphasize the idea of universe.

Key Words: Denizli Çardak Han, Atabek Ayaz, Reşidü'd-din Ayaz, Esedü'd-din Ayaz, Sign of Pisces, Sign of Leo, Sign of Taurus, Planet Saturn.

Denizli iline bağlı Çardak ilçe merkezi Saray Mahallesi, Kervansaray Caddesi'nde bulunan, 24 ada, 12 parsel numarasıyla 2.175 m² büyüklüğündeki bir alanı kaplayan,¹ Han âbât² adıyla da bilinen, karma tipteki yapı, kapalı bölüm portalinde yer alan kitabesine göre, I. Alâeddin Keykubad zamanında, *Abdullah el-Şihâbî oğlu Reşidü'd-din Ayaz*, tarafından 627/1230 yılının Ramazan ayında yaptırılmıştır. 627H. yılının Ramazan ayı, Miladi takvime göre, 1230 yılının 14 Temmuz-12 Ağustos tarihleri arasına denk gelmektedir.³

Kitabe metninde, şehrin en büyük kişisi⁴ (*şehr'il-mu'azzamı*) olduğu belirtilen *Abdullah el-Şihâbî oğlu Reşidü'd-din Ayaz* hakkında başkaca bilgi bulunmamaktadır.

1 Hanın yönü konusundaki tereddütlerimizi gideren, yapının kapladığı alan ile ada ve parsel numaraları hakkında bilgi veren Çardak Belediyesi Fen İşleri Müdürü Sayın Ramazan Adanalı'ya teşekkür ederiz.

2 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malûmat*, İstanbul 1929, s. 211.

3 Faik Reşit Unat, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1984, s. 42.

4 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1988, s. 788.

Denizli Çardak Han'ın banisi *Abdullah el-Şihâbi oğlu Reşidü'd-din Ayaz* ile Sinop Suru'nun bir bölümünü yaptırdığı 612/1215 tarihli bir başka kitabe metninden anlaşılan, Honaz emiri *Esedü'd-din Ayaz el-Gâlibî*'nin aynı kişi olduğu, bu kişinin de Konya Alâeddin Camii'nin kitabelerinde adı geçen yapı yöneticisi *Atabek Ayaz* olabileceği ileri sürülmüşse⁵ de konu üzerinde yeterince durulmamıştır.

Çardak Han'ın yedi satırlık kitabesinde, "1-Es-sultâni 2-Emere bi-binâi hâzel-ribât fi-eyyâmı devleti Mevlânâ 3-ve seyyidinâ es-sultânu'l-âdil alâü'd-dünyâ ve'd-din 4-Ebu'l-feth Keykubâd bin Keyhüsrev nâsırı emirü'l-mü'minin 5-Ekalli vbeydihî'l-ecelle'l-eşref Mevlânâ reşidü'l-mille 6-ve'd-devle ve'd-din Ayaz bin Abdullah el-Şihâbi 7-Fi şeh'r'il-mu'azzamı ramazan fi-sene seb'a ve aşreyn ve sitte mi'e" yazılıdır.⁶

Sinop Suru'na ait kitabede ise, "Ettafaka bi-tevfiki'llâh fi-eyyâmı es-sultâni'l-gâlib izzü(z)'d-dünyâ ve'd-din Keykavus bin Keyhüsrev ve ta'miri haze'l-bedene'l-abd el-zaif el-muhtâc ilâ-rahmetillâhi ta'âlâ esedü'd-din Ayazü'l-gâlibî sahib-i mahrûse-i Honas fi-velâyetihî bi-târihi rebiu'l-âhir isnâ aşer ve sitte mi'e mimârihi..." yazılıdır.⁷

Söz konusu iki kitabede yer alan bani adlarının *Ayaz* ismi dışında tümüyle örtüşmedikleri görülür. Çardak Han kitabesinde *Reşidü'd-din Ayaz* olarak geçen baninin, baba adına yer verilmişken Sinop Suru'na ait kitabede baba adı verilmemiş, bani adı, *Esedü'd-din Ayaz el-Gâlibî* olarak belirtilmiştir. On beş yıl arayla yazılmış iki kitabe metninden yalnızca, banilerin Ayaz adı ile sahibi oldukları Denizli yakınlarındaki Honaz bölgesi özdeşleştirilebilmektedir. Aynı yere Ayaz adında birden fazla kişinin sahip olma ihtimalinin zayıflığı, Ayaz adının gerçekte tek bir kişiyi belirleme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Sinop Suru'nun bir bölümü ile Denizli Çardak Han'ın banisi olduğu anlaşılan Ayaz'ın isimleşen sıfatları bir araya toplandığında, tam adının *Abdullah el-Şihâbi oğlu Reşidü'd-din Ayaz Esedü'd-din el-Galibî* olduğu anlaşılmaktadır. Bu eşleştirme ile Konya'nın "Ayaz Kapı" olarak adlandırılan sur kapısının banisi

5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 211; Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984, s. 242; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s. 16'da, Çardak Han'ın banisinin Eseddin Ayaz bin Abdullah el-Şahabi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bkz. s. 125-126, 204, 211.

6 Çardak Han ile Sinop suruna ait kitabeyi, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 210-211'de yayınlanan metinlerden okuyan Anadolu Üniversitesi Türk Dili Öğretim Üyesi Ali Emre Özyıldırım'a çok teşekkür ederiz.

7 Ali Emre Özyıldırım, İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 211'den okumuştur. Söz konusu kitabe için ayrıca bkz., M. Şakir Ülkütaşır, "Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s.130.

olabileceği, Konya Suru⁸, Sinop İç Kalesi ve Alanya Kalesi'nin inşasında yöneticilik yapmış olabileceği ileri sürülen.⁹ yayınlara emir Reşideddin İyaz,¹⁰ Esedü'd-din el-Galibî,¹¹ Raşiddin el-Galibî,¹² Esedü'd-din Ayaz¹³ gibi değişik sıfatlarla yansıyan ancak, kitabelerinde olduğu gibi hakkında yapılmış çalışmalarda da tüm ad ve sıfatları ile belirtilmediği anlaşılan Ayaz adlı bu kişi hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Böylelikle sorun, *Abdullah el-Şihâbi oğlu Reşidü'd-din Ayaz Esedü'd-din el-Galibî*'nin Konya Alâeddin Camii'nin yapı yöneticisi Atabek Ayaz ile aynı kişi olup olamayacağı konusunun aydınlatılmasına indirgenmektedir.

İbn Bibi, Ayaz isimli beş ayrı kişiden bahsetmektedir. Bunlardan II. Rükneddin Süleymanşah (1196-1203) tarafından öldürülen köle Ayaz'ın,¹⁴ daha önce öldüğü için Denizli Çardak Han'ın banisi ya da Atabek Ayaz olma ihtimali yoktur. I. Alâeddin Keykubad döneminde Sivas ile ilgili işleri yönettiği anlaşılan şarabsalar¹⁵ Fahreddin Ayaz'ın¹⁶ ve I. Alâeddin Keykubad'ın, Melik Adil'in kızından olan şehzadelerine sünnet töreni yapılmasını istediği sofracı Ayaz'ın¹⁷ Çardak Han banisi olamayacakları açıktır. İbn Bibi, topallığını ve Moğolların Kayseri'yi kuşattıkları tarihte şehrin subaşı olduğunu belirttiği ikinci bir Fahreddin Ayaz'dan bahsetmektedir.¹⁸ Ancak bu kişinin de Fahreddin adı ve yaşadığı tarih itibarıyla Denizli Çardak Han'ın banisi olma olasılığı yoktur.

İbn Bibi'nin bahsettiği beşinci Ayaz, I. Alâeddin Keykubad'ın Çemişkezek Kalesi'ni almakla görevlendirdiği Kont stabl¹⁹ Ayas-ı Mecnun adıyla bilinen

8 İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 515.

9 Zeki Sönmez, *a. g. e.*, s. 204.

10 Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I., Berlin 1961, s. 61.

11 Claude Cahen, *a. g. e.*, s. 48.

12 H. Grant Crane, "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXVI-1., s. 1-57, s.48.

13 Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993, s.119.

14 İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çev: M.N.Gencosman, Ankara 1941, s. 35; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Seçuk Name)*, I, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1966, s.82.

15 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye...I.*, s. 454'deki dip not.75'de, hükümdara ait meşrubatı korumaya memur edilen kiler hademelerinin amirine sarapsalar denildiği belirtilmektedir.

16 İbn Bibi, *a. g. e.*, s. 454.

17 İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 180.

18 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye...II.*, s. 73-74.

19 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2.bas. İstanbul 1984, s.438. s.349'deki dip not 38'de, Selçuklu döneminde, Kont stabl kelimesinin Latince kökenli olarak, Emir-i ahür anlamında kullanıldığı belirtilmektedir.

Esedü'd-din Ayaz'dır.²⁰ 1226 Ağustos ayında Çemişkezek Kalesi'ni alan dönemin büyük komutanlardan Emir-i ahûr Eseddü'd-din Ayaz, o tarihte Malatya subaşıdır.²¹ Esedü'd-din Ayaz'ın adı ve yaşam süresi Sinop Suru'nun bir bölümü ile Denizli Çardak Han'ın banisi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Öte yandan, İbn Bibi'nin bahsetmediği Selçuklu emirleri arasında bulunan Ayaz adlı bir başka kişiye Artuklu çevresinde rastlanmaktadır. Diyarbakır Artuklu hükümdarı Kutbeddin Sökmen'in (1185-1200), ölümünün ardından tahtta çıkan, ancak uygun olmadığı gerekçesiyle birkaç gün sonra tahttan indirilip hapse atılan bu kişiyi II. Rükneddin Süleymanşah'ın (1196-1203), araya girerek hapisten kurtardığı ve Konya'ya getirerek emir yaptığı²² yolundaki bilgi, Konya Alâeddin Camii'nin kitabelerinde adı geçen Atabek Ayaz'ın, 1200 yılında Artuklu çevresinden gelen Selçuklu emiri Ayaz olabileceğinin ileri sürülmesine neden olmuştur.²³

Konya Alâeddin Camii'nin I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad dönemlerine tarihlenen kitabelerinde *mütevelli, alâ-yed-i* ünlerinin yanısıra atabek görev unvanıyla birlikte anılan²⁴ Ayaz'ın adına ayrıca, 626/1226 tarihli bir kitabede "alâ yed-i" ünüyle birlikte Antalya'da da rastlanmaktadır.²⁵

Konya Alâeddin Camii'nin kuzey cephesindeki nervürlü kemer içinde bulunan I. İzzeddin Keykavus'a ait kitabede Ayaz adı atabek görev unvanıyla birlikte yazılmıştır.²⁶ I. Alâeddin Keykubad'a ait 1220 tarihli kitabelerde de

20 İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s.110.; İbn Bibi, *el-Evamirü l-Ala'îye...I.*, s. 254, 292.

21 İbn Bibi, *el-Evamirü l-Ala'îye...I.*, s.299.

22 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s.176-177'de, Artuklu hükümdarı Kutbeddin Sökmen'in çok sevdiği Ayaz adlı kölesini kız kardeşi ile evlendirerek kendisine veliaht yaptığı, ölümünün ardından tahta geçen Ayaz'ın vaktiyle köle oluşu nedeniyle tahttan indirildiği anlatılmaktadır.

23 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 212'de, Konya Alaeddin Camii kitabelerinde adı geçen Ayaz'ın, Hasan Keyf emiri II. Sökmen'in kölesi, damadı ve veliahdı olduğu bilinen Ayaz adlı kişi olabileceği belirtilmektedir.

24 Zafer Bayburtluoğlu, *a. g. e.*, s.119.

25 Yılmaz Önge, "Antalya'daki Selçuklu Çeşmeleri Hakkında Bazı Görüşler", *Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler) 13-14 Mart 1992*, Antalya 1993, s. 70-79, s. 72'de yer alan yedi satırlık kitabenin Türkçeye çevirisi şöyle yapılmıştır; "Mü'minlerin emiri'ne öncü olan Kılıç Arslan oğlu Keyhüsrev'in oğlu fetih sahibi büyük sultan, dünya ve dini yücelten Keykubad-Allah şanını yüceltsin, doğu ve batıda bayrağını dalgalandırsın- zamanında ülkelerdeki en hakir insan Ayaz tarafından (alâ-yed-i) 626 yılı aylarında imar edildi".

26 Canan Parla, *I. Alâeddin Keykubad Dönemi Yapılarında Biçim ve Estetik, 3 Cilt*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, I., s. 66-67; II., s. 356'da, Konya Alaeddin Camii'nin Kuzey Cephesinde yer alan kitabelerinden, iki satırlık Arapça ki-

atabek unvanını koruyan Ayaz'ın atabek olduğu tarih ile atabeklik görevinin şehzade yetiştirmekle ilişkili olup olmadığı bilinmemektedir. Kitabe metninden, şehzade bırakmadan öldüğü bilinen I. İzzeddin Keykavus zamanında atabek olduğu anlaşılan Emir Ayaz'ın, şehzade yetiştirmekle görevli olmadığı açıktır. Başlangıçta şehzade yetiştirilmekle sorumlu tutulan, protokolda Anadolu Selçuklu devlet teşkilatının en önde gelen görevlileri arasında yer alan atabeklerin, görev tarifleri daha sonraları değişmiş, sultanın, ordu komutanları arasından uygun gördüğü birini atayabildiği, mutlaka şehzade yetiştirmelerinin gerekmediği *hükümdar atabekliği* görevi oluşturulmuştur.²⁷

Atabek Ayaz'ın ordu komutanlığı yaptığı için atabeklik görevine atandığı düşünülürse, en azından I. İzzeddin Keykavus'un ordu komutanlarından olması gerekir. Sinop'un fethinden sonra Sultan'ül-Gâlip unvanını alan I. İzzeddin Keykavus'un²⁸ yanı sıra Eseddü'd-din Ayaz'ın, 1215 tarihli Sinop Suru'na ait kitabede *el-Galibî* (galip gelen) sıfatını kullanabilmesi, bu tarihte kendisinin üst düzeyde ordu komutanı olduğunu gösterdiğinden Atabek Ayaz adlı kişi Esedü'd-din Ayaz'dan başkası olamaz.

İbn Bibi, I. İzzeddin Keykavus döneminde atabek olduğu anlaşılan emir-i ahûr Esedü'd-din Ayaz'ın, I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminden (1204-1211) başlayarak I. Alâeddin Keykubad döneminin sonlarına kadar takibine imkan vermekle,²⁹ 1200 tarihinde Selçuklu sarayına Artuklu çevresinden gelen emir Ayaz ile Eseddü'd-din Ayaz'ın aynı kişi olduğunu, dolayısı ile Atabek Ayaz'ın Denizli Çardak Han'ın banisi olduğunu ileri sürmeyi mümkün kılmaktadır. Bu da Denizli Çardak Han'ın banisi Eseddü'd-din Ayaz'ın tüm sıfatlarıyla *Abdullah el-Şehabî oğlu Reşidü'd-din Ayaz Esedü'd-din el-Galibî* olarak adlandırılmasına imkân sağlar.

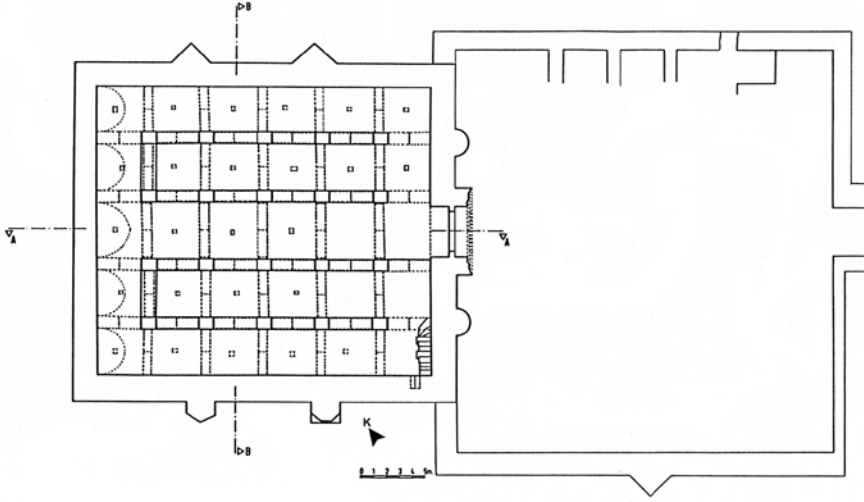
Kimliği tespit edilen banisinin aksine mimarı bilinmeyen Denizli Çardak Han, karma tipte inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan hanın kapalı bölümü batı, avlulu bölümü doğu kesimde yer alır. (Çizim: 1).

tabe ile nervürlü ve üç dilimli kemerle çevrelenen nişlerde yer alanların metinlerinde Ayaz el-Atabeki ibaresinin bulunduğu belirtilmektedir.

27 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 79.

28 Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989., s. 150.

29 İbn Bibi, *el-Evamirü l-Ala iye* ...I., s.254'de, Eseddü'd-din Ayaz'ın, I.Gıyase,d-din Keyhüsrev'in hizmetinde bulunarak seferlerde dert, acı ve sıkıntılar çektiği belirtilmektedir.

Çizim 1: Denizli Çardak Han Rölöve Planı³⁰

(Parla 1997, C. III, Çizim: 120).

Günümüze sağlam olarak gelebilen kapalı bölümü, Toprak Mahsülleri Ofisi'nce depo olarak kullanıldığı dönemde onarılmıştır. 1979 yılında gerçekleştirilen söz konusu onarımla, orta sahin tonozu beton harçla sıvanmış, döşemesine beton harç dökülmüş, duvarları kireç harcıyla sıvanarak badalanmış, tonozlarda yer alan havalandırma delikleri kapatılmıştır.³¹ Günümüzde havalandırma delikleri açıktır.

Sadece dış duvarlarının alt kısmı günümüze gelebilen avlunun, kuzey-güney yönündeki duvarları kapalı bölümün aynı yöndeki duvarlarından daha dışa taşkındır. Avlu portalı doğu cephe ekseninden hafifçe kuzeye kaydırılmıştır. Tümüyle yıkılmış bulunan portalin, günümüze gelebilen yan duvarlarına ait kalıntılardan, cepheden dışa taşkın olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümün diğerlerine göre daha yüksek kalabilmiş güney cephesinin ekseninde üçgen kesitli bir payanda bulunur. Doğü cephesi payandasızdır,

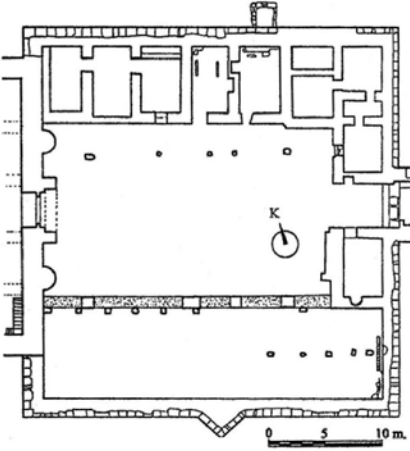
30 Canan Parla, *a.g.e.*, III., Çizim 120'deki planın yön oku yanlış olduğundan, Çardak Belediyesi Fen İşleri Müdürü Sayın Ramazan Adanalı'dan alınan, yön gösterir paftaya göre hatalı yön düzeltilmiştir.

31 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Çardak Han'ın geçirdiği onarımlara yönelik herhangi bir bilgi bulunmadığından, Nilgün Şamasaz, *Anadolu Selçuklu Hanlarından Çardak Han ve Akhan*, Hacettepe Üniversitesi Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1984 s. 20-21'deki onarım bilgilerinden faydalanılmıştır.

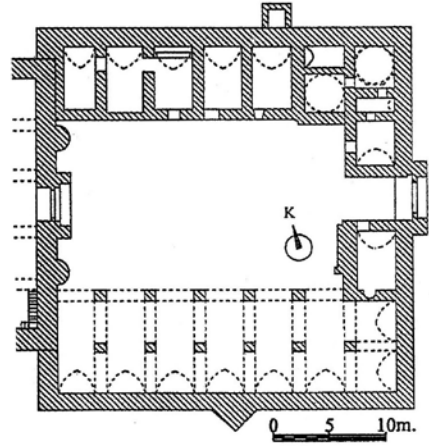

kuzey cephesinin durumu yıkılan ve toprak altında kalan duvarları nedeniyle tam olarak anlaşılammaktadır.

Avlunun kuzey duvarına dik olarak saplanan duvar kalıntıları, 2006 yılında Denizli Müzesi'nce gerçekleştirilen kazı çalışmalarına kadar bu bölümde bazı mekânların bulunduğu işaret etmekteydi.³² Kazı sonucunda avlunun kuzeyi ile avlu portalinin iki yanında işlevleri belirlenebilen bazı mekânların bulunduğu ortaya çıkarılmış, güney kesimde ise revaklı bir düzenlemenin olduğu anlaşılmıştır. (Çizim:2-3).

Çizim 2: Kazı sonrası avlu planı
(Pektaş 2007, Çiz:1).

Çizim 3: Avlunun restitüsyon planı
(Pektaş 2007, Çiz: 2).

Avlunun kuzeydoğu köşesinde bulunan birbirine irtibatlı mekânların, duvarlarında bulunan su künkleri ile hanın kuzey cephesi dışında tespit edilen küçük su deposuna ve ortaya çıkartılan külhân kısmına dayanılarak küçük ölçekli bir hamama ait olduğu anlaşılmıştır.³³ Avlu portalinin önünde giriş eyvanı bulunmaktadır. Giriş eyvanının kuzeyindeki beşik tonoz örtülü olduğu anlaşılan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı mekânın soğukluk; soğukluğun kuzeyindeki yine beşik tonoz örtülü olduğu anlaşılan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mekânın ılıklik; ılıkliğin kuzeyindeki,

32 Denizli Müzesi tarafından arkeolog Nesrin Karabay'ın başkanlığında 2006 yılında avlulu bölümde temizlik ve kazı yapılmış, kazı sonuçları 2007 yılında yayınlanan bir makaleyle tanıtılmıştır. Kazı Sonuçları için bkz. Kadir Pektaş, "Çardak Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara 2007, s.161-173.

33 Kadir Pektaş, a.g.m., s. 165.

kareye yakın dikdörtgen planlı mekânın hamamın sıcaklık bölümü olduğu anlaşılmıştır.³⁴ Günümüze gelen tromp izinden kubbe örtülü olduğu anlaşılan sıcaklığın batı duvarının güney köşesinde bulunan bir kapı ile kareye yakın dikdörtgen planlı yıkanma mekânına geçilmekte bu mekânın kuzeyinde, beşik tonoz örtülü olduğu anlaşılan külhân bölümü bulunmaktadır.³⁵ Hamam bölümünün batısında bulunan güney duvarlarının batı köşelerine açılmış birer kapı ile avluya açılan, beşik tonoz örtülü olduğu anlaşılan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı iki mekânın işlevleri tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu mekânların batısındaki, kapalı bölümün cephe duvarına kadar uzanan bir alanı kaplayan, birer kapı ile birinden diğerine geçilebilen, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü üç mekânın da işlevi tam olarak belli değildir. Mekânlardan sadece en doğuda bulunanının bir kapıyla avluya açılmasına dayanılarak mutfak olarak kullanılmış olabilecekleri üzerinde durulmaktadır.³⁶

Kazı çalışmalarının sonucunda, K. Erdmann'ın avlu portalinin yakınında bulunabileceğini³⁷ belirttiği mescit, giriş eyvanının güneyinde ortaya çıkarılmıştır. Beşik tonoz örtülü olduğu anlaşılan güney duvarında yarım yuvarlak kesitli mihrap nişi bulunan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı mescide, giriş eyvanından, kuzey duvarının batı köşesine açılmış bir kapıyla girilmektedir.³⁸

Mescidin güney duvarından geçen doğu-batı hattı üzerinde 3.5 m. aralıklarla yerleştirilmiş paye altlıkları tespit edilmiştir. Bu altlıklar ile avlunun güney duvarı arasındaki mesafenin yaklaşık yarısına isabet eden hatta tespit edilen düzensiz aralıklı küçük ölçekli taş dizileri ve avlunun güney duvarında bulunan kuzey-güney doğrultusunda atılmış bir kemer izine dayanılarak avlunun güneyinin revaklı olduğu sonucuna varılmıştır.³⁹ (Çizim: 3).

Kapalı bölüme, bu bölümün doğu cephe ekseninde bulunan bir portalle girilmektedir. Portalin iki yanında yarım daire kesitli birer payanda bulunur. Kapalı bölümün kuzey cephe ekseninin iki yanında üçgen kesitli birer payanda yer alır. Batı cephe payandasızdır. Güney cephe ekseninin batısında sekizgen, doğusunda altıgen kesitli birer payanda bulunur. (Resim: 1-3).

34 Kadir Pektaş, a.g.m., s. 165.

35 Kadir Pektaş, a.g.m., s. 165.

36 Kadir Pektaş, a.g.m., s. 165-166.

37 Kurt Erdmann, a.g.e., s. 61.

38 Kadir Pektaş, a.g.m., s. 167.

39 Kadir Pektaş, a.g.m., s. 167-167.

Resim 1: Güney cephe.

Resim 2: Kapalı bölüm portalı.

Kapalı bölüm portalinin, sivri kemerinin üstünde kalan bölümü yıkılmıştır. Portalini iki yandan kademeli beş şerit çevrelemektedir. Dıştan içe doğru sırasıyla, ilk üç şerit bezemesizken, oldukça geniş tutulmuş, dört ve beşinci şeritler bezemelidir. Dördüncü şeridin bezemesinde, düz ve dar birer silmeden oluşan, ortalarından bastırılmış iki eliptik halkanın, birbirlerine çapraz olarak ilmiğlendiği geometrik düzenlemenin temel alındığı görülür. Merkezlerinde dört kollu birer yıldız motifinin oluştuğu temel bezeme birimlerinin, birbirlerinden bağımsız olarak üst üste tekrarlanmasıyla kompozisyon tamamlanmıştır. Beşinci şeritte, uçları dışarıya, tabanları kapı açıklığına bakan, aralıklarla üst üste yerleştirilmiş kabarma üçgen yüzeylerle bu yüzeyleri, yan kenarlarından kısa aralıklarla çevreleyen paralel iki ince silmenin oluşturduğu dandan düzenlemesi bulunur.

Portalin sivri kemeri ile kapının basık kemeri arasına, eksene, sivri kemer biçimli kitabe panosu yerleştirilmiştir. Üst satırının iki yanında birer kabartma rozet bulunan kitabe panosunu, iki yandan, mukarnaslı konsolların üzerinde oturtulmuş, cepheden dışa taşan baş ve gövdeleri ile avluya bakan, dilleri sarkmış birer aslan heykeli sınırlamaktadır. (Resim: 4).

Resim 3: Doğu cephe.

Resim 4: Kitabe ve aslan heykelleri.

Kapalı bölüm, portalden geçen doğu-batı ekseninin iki yanına yerleştirilmiş, her birinde eş aralıklı beşer payenin bulunduğu ikişer paye sırasının

taşıdığı, doğu-batı yönünde atılan sivri kemerlerin birbirlerine ve duvarlara bağlanmasıyla beş sahına ayrılmıştır. Erdmann, sivri kemer profilli beşik tonozların örttüğü, beş sahnalı, yirmi payeli bu plan tipinin ilk kez Çardak Han'da kullanılan bir uygulama olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁰ Ortadaki sahnın, diğerlerinden biraz daha geniş ve yüksektir. (Resim:5).

Yapının tüm payeleri, giriş eksenine simetrik olarak, yan sahnınların batı uçta bulunan payelerinin altları da dahil olmak üzere kesintisiz devam eden ve bu payelerin altında doksan derecelik açılarla dönmek suretiyle birbirine bağlanan "U" biçimli iki ayrı seki üzerinde yer alırlar. "U" biçimli iki seki, girişe bakan doğu yönü haricinde diğer yönlere kapalı olmakla, hareketin kendi içlerinde dönmesine imkân veren, iki ayrıcalıklı alanı çevrelemektedir. Mekânın harekete bağlı olarak biçimlendirilmesi, insanların hayvanlar üzerindeki kontrolünü kolaylaştırmaya yönelik önemli bir çabanın ürünü olarak dikkati çekmektedir. (Çizim: 1, Resim: 6).

Resim 5: Orta sahnin.

Resim 6: Kuzey seki ve yan sahnin.

Kapalı bölümün tüm duvarları sağırdır. Girişin hemen önünde yer alan orta sahnin tonozuna ait iki bölümle bunlara güneylerinden bitişik yan sahnin tonozuna ait iki bölüm haricinde, tonozların takviye kemerleri arasında kalan bölümlerinin merkezlerinde, ışığın içeriye girmesini sağlayan, dikdörtgen biçimli küçük birer havalandırma deliği bulunur. Kapalı bölümün güneydoğu köşesinde, on bir basamağı batı duvarına dayanan on üç basamaklı bir yağma merdiven bulunmaktadır. Çatıya çıkışın sağlandığı üstteki iki basamağın çıkış yönü batıya döndürülmüştür. Bu basamaklar, tonozun yırtılması suretiyle oluşturulan kuzeyinden tonoz, güneyinden cephe duvarının kaplamasına dayanan kısa ve dar bir sahanlığın batısında, güney duvarı içerisinde yer alırlar.

40 Kurt Erdmann, *a.g.e.*, s. 61.

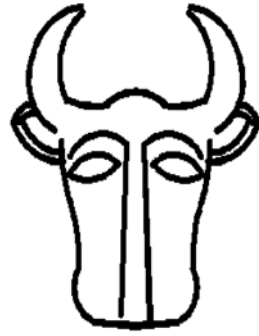

Yan sahin tonozlarını, doğu-batı doğrultusunda uzanan kemerlerin hemen üstünden geçen kotta, payelerin eksenlerine kuzey-güney doğrultusunda atılmış beşer sivri kemer destekler. Orta sahin tonozunu destekleyen takviye kemerleri, doğrudan duvarlara oturan yan sahin tonozlarını destekleyenlerden farklı olarak paye eksenlerinden dışa çıkıntılı, dikdörtgen kesitli birer desteğin aşığıdan yukarıya doğru genişleyen başlıklarına oturtulmuşlardır. (Resim : 5).

Böylelikle göz, iki yandaki payelerin kaide oluşturan en alttaki ilk taş sırasının üstünden başlatılan desteklerle, kemer yayları arasında kesintisiz do-laşmakta ve orta sahinin düşey düzlemde daha iyi algılanmaktadır. Takviye kemerlerinin oturduğu başlıklardan giriş eksenine göre kuzey kesimde yer alan üçünün yüzeylerinde boğa başı, iki balık ve sakallı erkek başından oluş-an birer özğün kabartma figür bulunur.⁴¹ (Resim: 7-9; Çizim:4-6).

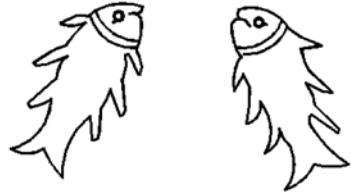
Resim 7: Boğa başı kabartması.

Çizim 4: Boğa başı figürü.

Resim 8: Balık kabartmaları.

Çizim 5: Balık figürleri.

41 Figürlerin çizimlerini yapan Anadolu Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü doktora öğrencisi Aslı Yalçınkaya'ya çok teşekkür ederiz.

Resim 9: Erkek başı kabartması.

Çizim 6: Erkek başı figürü.

Figürlü bezemelerden girişe göre ilk takviye kemerinin oturduğu başlıkta bulunanı, boynuzlarına hilâl biçimi verilmiş, ağzı, burnu, kulak ve gözleri belirtilerek cepheden tasvir edilmiş bir boğa başından ibarettir. Bu figürün bulunduğu başlığın hemen batısındaki başlık bezemesizdir. Bezemesiz başlığın batısında yer alan girişe göre üçüncü başlığa, dikey eksenin iki yanına, başları arasındaki mesafe, kuyrukları arasındaki mesafeden daha dar tutulmuş, başları yukarıya bakan birbirine simetrik birer balık figürü yerleştirilmiştir. Balıkların solungaç yayları ile gözlerinin işlendiği, ağızlarının açık tutulduğu, karın ve sırt yüzgeçlerinin belirtildiği görülür. Belirgin olmamasına rağmen çenesinin bulunmamasından sakallı olduğu anlaşılan armut kafalı, patlak gözlü, kepçe kulaklı, ağzı ve burnu belirgin biçimde cepheden tasvir edilen saçsız erkek başı kabartması, balık figürlü başlığın batısındaki girişe göre dördüncü başlıkta yer almaktadır. Bu figürün, koyun⁴² ya da oğlak başı⁴³ olduğunu ileri süren çalışmalar da bulunmaktadır.

Kitabe metni dikkate alınarak Hicri 627 yılının Ramazan ayının, Miladi takvimle 1230 yılının 14 Temmuz-12 Ağustos tarihleri arasına denk düştüğü hatırlanırsa, iki yanındaki aslan heykellerinin⁴⁴ Aslan burcuyla ilişkili olarak,

42 Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları", *Belleten* XXXIV, S.133-136, 1970 s.98; Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Balık Figürü", *Sanat Tarihi Yıllığı*, I-II: s. 147; Emine Naza Dönmez, *Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Figürlü Süslemenin Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995. s. 6,19, 29, ayrıca, Çizim 41'de koyun başı çizilmiştir.

43 Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Ankara 2002, s. 57, s. 109'da, bu figürün koyun ya da oğlak başı olabileceği belirtilmiş ve s.188'de yer alan figürü gösteren resmin altına oğlak başı yazılmıştır.

44 Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü", *Anadolu (Anatolia)*, XIII-1969, s. 1-41., s. 3'de, yaklaşık 0.75x0.36x0.40 ölçülerindeki, arka gövdelerinin duvara gömülü olan bu heykellerin, kaba bir şekilde işlenmiş yarı gövdeleri açısından istisna teşkil ettikleri, benzer örneklerinin Halep İç Kalesi'nin ikinci portalinde bulunduğu belirtilmiştir.

Güneş'in Aslan burcuna girdiği 23 Temmuz-22 Ağustos arasındaki zaman dilimi⁴⁵ içinde 23 Temmuz-12 Ağustos arasındaki 20 günlük bir süreye, özellikle Ramazan ayının 10. günü ile 30. günü arasında kalan günlere işaret etmekle hanın inşasına başlandığı günleri belirledikleri ileri sürülebilir. Han, saray, kale, köprü gibi yapılarda güç ve hakimiyet sembolü olarak beliren⁴⁶ aslan figürleri, aynı zamanda Güneş ve aydınlık sembolü olarak kullanılırlar.⁴⁷ Çardak Han'ın aslan heykelleri, gövde ve başlarıyla doğuya baktıklarından, konuları Güneş'in yeri olarak kabul edilen doğu yönüyle uyum içerisindedir. Evrensel bir tema olarak koruyucu ve kudret sembolü olarak aslan heykelleri ya da figürleri, Türk mimari ve el sanatlarında erken tarihlerden beri kullanılmagelmışlerdir. Türk sanatında kullanıldığı bilinen en eski aslan heykelleri Gültekin ve Bilge Kağan'ın mezarlarında yer almaktadır.⁴⁸ G. Öney, kale, köprü ve mezar taşlarında yer alan aslan tasvirlerinin, Dede Korkut masallarında ifadesini bulan Türklerin bir anne aslanın soyundan indiği yolundaki inanışla ilgili olabileceğini, Selçuklu hükümdarların Alpaslan, Kılıçaslan gibi isimlerinin bulunuşuna dikkat çekerek belirtmektedir.⁴⁹ III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in paralarında da görülen sırtında bir Güneş motifıyla belirtilmiş aslan kabartmasının, İncir Han portalinde Aslan burcuna da gönderme yapmak suretiyle aynı sultanın arması olarak kullanıldığı açıktır. Denizli Çardak Han'ın banisi Atabek Ayaz'ın, 1215 tarihli Sinop Suru'na ait kitabesinde kullandığı *Esedü'd-din el-Galibi* (galip gelen dinin aslanı) sıfatı, aslan heykellerinin arma olarak kullanıldığına işaret eder.

Figürlü kabartmalardan boğa başı, girişe ve cephedeki aslan heykellerine en yakın olanıdır. Ay ile ilişkilendirilen Boğa burcu sembolü olan bu figürün, Ay'ın yeri olarak kabul edilen batı yönüyle uyumlu olarak aslan heykellerinin batısında bulunuşu figürler arasında yön uyumuna dikkat edildiğini göstermektedir. Öte yandan boğa, 12 hayvanlı Türk takviminde, "Ud" olarak anılan yıl adlarından biridir.⁵⁰ Aslan heykellerinin rastlantı ya da bilinçli olarak Çardak Han'ın inşasına başlandığı ayın günlerini belirlemeleri, boğa başı figürü ile hanın inşa yılının gösterilip gösterilmediğinin sorgulanmasını

45 Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 12'de, Aslan burcuna ait zaman dilimi 23 Temmuz-22 Ağustos arası olarak belirtilmiştir.

46 Gönül Öney, *a.g.m.*, s. 1.

47 Gönül Öney, *a.g.m.*, s. 39.

48 Gönül Öney, *a.g.m.*, s. 32.

49 Gönül Öney, *a.g.m.*, s. 38.

50 Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, s. 25.

gerektirmiştir. Boğa yıllarının tek sayılarla bitmesi,⁵¹ hanın inşa tarihi olan 1230 yılı ile uyuşmamaktadır. 12 yıllık döngüyle işleyen 12 hayvanlı takvimde, Boğa yılının 1229 yılına denk gelişinin Denizli Çardak Han açısından bir açıklaması bulunmamakla birlikte, bu yılın hanın inşa tarihine en yakın yılı belirlemesi ilginçtir.

Gezegenlerle burç ilişkileri dikkate alındığında, sanatta boğa başı figürü ile bu burcun gezegeni Venüs (Zühre/Çoban/Çolpan) yıldızının yanı sıra Yengeç burcunun gezegeni Ay'ın ilişkili tutulması, Ay'ın Boğa burcunun zirvesini oluşturması⁵² ile açıklanabilir. Kırgız Türklerinin Venüs'ü, Ay'ın kızı olarak tanımlamaları⁵³ da Boğa burcunun Ay ile ilişkilendirilmesini açıklar.

12. yüzyılın sonuna tarihlenen Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nin figürlü bezemeleri arasında yer alan boğa ve insan başı kabartmaları⁵⁴ ile 1240 tarihli Karatay Han'ın, avlu portalinin bitkisel bezemeleri içerisine yerleştirilen boğa ve erkek başından oluşan kabartma figürleri konumuz açısından önemlidir. Emir Saltuk Kümbeti'nde boğa başının boynuzları arasına, üst kesime bir erkek başı figürü yerleştirilmişken, aynı figürlerin Karatay Han'da birbirinden uzak ve bağımsız konumlandırılmaları dikkati çekmektedir. Boğa başının altında, aynı dikey ekseninde, bitkisel bezeme arasında bir de aslan kabartması bulunmaktadır. Her iki yapıda da Boğa-Ay birlikteliğinin vurgulandığı düşünülmektedir. Eski Türklerde alplik ongunu olan boğa, o devirlerde Savaş Tanrısı sayılmış, koruyucu ruh olarak maske biçiminde kullanılmıştır.⁵⁵ Çoğunlukla yer unsurlarıyla ilişkili tutulan ve yere kurban edilen boğa, Yakutlarca Yeraltı Tanrısı Erlik'i sırtında taşıyarak tasavvur edilmiştir.⁵⁶

Güneş ve Ay birlikteliğinin⁵⁷ erkek ve kadın başı kabartmalarıyla açıkça işlendiği 1217 tarihli, I. İzzeddin Keykâvus Şifahanesi'ndeki, insan başı figürleri birbirlerinden uzak ve bağımsız olarak aynı yatay eksen üzerinde yer alırlar. Bu yapıda kullanılan Güneş ve Ay sembollerinin, siyasi ve kültürel

51 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul 1998, s. 249'daki şemaya bakınız.

52 Ahmet Çaycı, *a. g. e.*, s. 106.

53 Ahmet Çaycı, *a. g. e.*, s. 26.

54 Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları", *Belleten*, XXXIV, 1970, S. 133-136, s..84'de, boğa ve insan başı kabartmalarında Boğa burcu ile Ay gezegeninin birleşiminin bulunduğu ileri sürülmektedir.

55 Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatı'nda Görülen Boğa (Öküz, İnek) Figürlerinin Sembolizmi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 101, 1995, s. 53. Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatının ABC'si*, s.162.

56 Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatı'nda Görülen Boğa"...s. 54.

57 Ahmet Çaycı, *a. g. e.*, s. 43-44.

göndermelerde buldukları da ileri sürülmektedir.⁵⁸ Divriği Şifahanesi'nde bulunan erkek ve kadın başı figürlerinin de benzer sembolik anlamları bulunur.

Çardak Han'daki sakallı erkek başı figürünün diğer örnekler dikkate alındığında Güneş simgesi olma olasılığı çok zayıftır. Emir Saltuk Kümbeti'ndeki örnek dikkate alınarak Boğa-Ay birlikteliği aranabilirse de erkek başı ile boğa başının arasına iki balık figürünün yerleştirilmesi, Boğa-Ay birlikteliğinin de bulunmadığını, dolayısıyla bu figürün Güneş ya da Ay'ın simgesi olarak kullanılmadığını gösterir. Erkek başı figürünün ne amaçla kullanıldığının anlaşılması diğer figürlerin açıklanmasına bağlı olduğundan balık figürlerine döndüğünde, Balık burcunun sembolü iki balık figürü⁵⁹ ile burcun gezegeni Jüpiter/Müşteri yıldızına gönderme yapıldığı ileri sürülebilir. Figürlerin işlenişlerindeki detaylar, Artuklu aynalarındaki tasvirlerle Artuklu eseri Cizre Köprüsü'nün kabarmalarında ve I. Alâeddin Keykubad döneminde (1220-1237) inşa edilen Kubadabat Sarayı çinilerinde yer alan balık figürlerinde de görülebilmektedir. G. Öney, Orta Asya'daki örneklerle dayanarak, çok sayıda yumurtaları nedeniyle bolluk ve bereket sembolü olarak kullanılan balığın, ad olarak eski Türkçede kale, şehir ve saray anlamında kullanıldığına dikkat çekmektedir.⁶⁰ Boğa burcu ile handa örtük olarak simgelenen Venüs/Zühre gezegenine, Kırgızların kervan yıldızı adını vermeleri,⁶¹ balık figüründe olduğu gibi boğa figürünün de bir han yapısında kullanımını anlamlı kılmaktadır. Göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türk topluluklarında bereket ve bolluk simgesi olarak görülen, evli çiftler için mutluluk ve üreme sembolü olan balık, ayrıca dünyanın yaratılışının ya da bizzat dünyanın sembollerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁶² Altay yaratılış efsanesinde geçen dünyayı alttan taşıyan ve iki yandan sınırlayarak dengesinin bozulmasını önleyen üç balık teması, balık figürünün denge sembolü olarak kullanılmasına neden olmuştur.⁶³ Feridüddin Attar'ın *Mantık-ut-Tayr* isimli eserinde balık üzerine boğa, boğa üzerine dünyanın yerleştirildiğinden bahsedilmesi,⁶⁴ balık figürü-

58 Canan Parla, "Sivas I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi ve Niğde Alâeddin Camii'nin Simge Dili", *Erdem*, Eylül 2004, C.14, S. 41, s. 59-77.

59 Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1966-68, İstanbul 1968, s. 142-159.

60 Gönül Öney, a.g.m., s. 158.

61 Ahmet Çaycı, a.g.m., s. 26.

62 Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatında Balık Figürlerinin Sembolizmi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 99, 1995, s. 53.

63 Yaşar Çoruhlu, a.g.m., s. 53.

64 Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatının ABC'si*, s. 102.

rünün yanı sıra boğa figürünün de dünyanın dengesiyle ilişkili tutulabileceğini göstermesi açısından önemi büyüktür. Aynı tema *Acaib-ül-Mahlukât*'ta yer alan bir minyatürde biraz farklı olarak, balık üzerinde boğa, boğa üzerinde insan biçimli kanatlı bir meleğin tuttuğu dünya küresi resmedilerek tekrarlanmıştır.⁶⁵

I. Alâeddin Keykubad'ın tarih yazarı İbn Bibi'nin, Firdevsi'nin *Şehnâme*'si ile Nizami'nin 1175 yılında kaleme aldığı, *Hüsrev ile Şirin*'den alıntılar yaparak gezegenlerle ilgili benzetmelere yer vermesinin, Esedü'd-din Ayaz'ın yaşadığı kültürel ortamı birinci elden açıklaması açısından büyük önemi vardır. Eseddü'd-din Ayaz'ın, Alanya Kalesi'nin alınması konusunda Sultan I. Alâeddin Keykubad ile konuştuğunun belirtildiği bölümde Alanya Kalesi'nin, "Burçları Balık burcuyla yarışan başı göklere degen, şerefeleri gökteki Ay'a, tabanı ise, balıklara akrabalık eden" biçiminde anlatılışı,⁶⁶ dünyanın üstünde durduğuna inanılan balık teması ile uyuşmaktadır. Sadeddin Köpek'den bahsedilen bir başka bölümde yer alan "diktığı hile fidanının kökleri dünyanın dayandığı öküzin sırtına dayandı"⁶⁷ ifadesi, dünyanın üstünde durduğuna inanılan boğa teması ile uyuşmaktadır.

Hüsrev ve Şirin'de yer alan

"Senin tahtın, Zühre'nin ve Ay'ın busegâhı olsun! Balıktan Ay'a kadar her yer hükmün altına girsin",⁶⁸ "Padişah, bu hususta Süleyman Peygamber gibidir, ona bazen bir balık söz eder, bazen Ay",⁶⁹ "Sarayı göklere kadar yükselen ve kainatın güneşi olan büyük hükümdar Hüsrev,... Ay'dan balığa kadar onun olan kainatta, balıktan Ay'a kadar yalnız onun haberi vardır"⁷⁰

biçimindeki ifadelerde, hükümdarlara yer altından yer üstündeki Ay'a kadar olan maddi alanda saltanat sürme hakkının tanınmış olması dikkat çekicidir. Bu ifadelerde kullanılan balık, Ay, ve Güneş sembolleri Denizli Çardak Han'da kullanılan sembollerle tamamen örtüşmektedir.

Çardak Han'da Aslan burcuyla Güneş, Boğa burcu ile Venüs/Zühre ve Ay, Balık burcuyla Jüpiter/Müşteri, gezegenlerine örtük olarak atıfta bulunduğu açıktır. Burç betimlemelerinin yer aldığı Cizre Köprüsü'nde, bağdaş kurmuş vaziyette otururken betimlenen, elinde bir nesnenin bulunduğu Sa-

65 Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 103.

66 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye* ...I, s. 256.

67 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye* ...II, s. 29.

68 Nizami, *Hüsrev ve Şirin*, Çev: Sabri Sevsevil, İstanbul 1967, s. 100.

69 Nizami, *a.g.e.*, s. 19.

70 Nizami, *a.g.e.*, s. 235.

türn/Zuhal gezegenini simgeleyen sakallı erkek figürü⁷¹ ile yine Satürn/Zuhal gezegenini simgeleyen günümüzde Kahire Hariri koleksiyonunda bulunan 1153 tarihli madeni ayna⁷² üzerinde yer alan sakallı erkek figürü, konunun çözümü açısından önemlidir.

Erkek özellikleri atfedilen kişileştirilmiş gezegen sembolleri, Satürn/Zuhal, Mars/Merih ve Merkür/Utarid gezegenlerinden oluşmaktadır. Çardak Han'da, aslan figürü ile Güneş, balık figürleri ile Jüpiter gezegenine gönderme yapılmış olması, sakallı erkek başı figürü ile Orta Çağ İslâm dünyasının Jüpiter ve Güneş ile birlikte üstün saydığı üç gezegenden Satürn/Zuhal gezegenine ve ona atfedilen bazı özelliklere gönderme yapıldığının düşünülmesini olanaklı kılıyor.

Cizre Köprüsü ile Artuklu aynasında yer alan bağdaş kurmuş olarak otururken betimlenen sakallı erkek figürüyle kişileştirilen Satürn/Zuhal yıldızı, Kazvini'ye göre, Güneş'e ait hazinelerinin, bekçisidir.⁷³

Satürn/Zuhal gezegeni kişileştirildiğinde, hikmet sahibi bir bilge olarak düşünür pozisyonunda, ya da ellerinde kova, kazma, kürek, balta gibi birtakım aletler bulunan sakallı ya da sakalsız koyu renk tenli, doğulu bir erkek biçiminde tasvir edilmekte ve genellikle şanssız ve işleri rast gitmeyen bir kişiliği belirtmektedir.⁷⁴ Yedi gezegen döngüsünün yer aldığı kompozisyonlarda kişileştirilerek tasvir edilen Satürn/Zuhal gezegeninin tılsımlı özelliklerine vurgu yapılmak istendiğinde, her bir elinde farklı nesnelerin bulunduğu çok kollu Hint örneklerine benzetildiği ya da her elinde küçük birer çapa bulunan iki kollu insan figürüyle resmedildiği görülmektedir.⁷⁵

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Şah için yazılan bir methiyede yer alan "Zühre, Güneş, Ay ve Müşteri onun mutribi, aşcısı, atının nalı ve katibidir"⁷⁶ cümlesi, sultanın yüceltilmesine yönelik çabalar olarak dikkati çeker. Çardak Han'da Aslan burcu ile Güneş, Boğa burcu ile Venüs/Zühre ve Ay, Balık burcu ile Jüpiter/Müşteri gezegenleri yerlerini aldıklarından bani ile ilişkili tutulabilecek özellikleri nedeniyle sakallı erkek başı betimlemesiyle felek

71 Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 94.

72 Ülkü Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 173'de, Kitabesine göre aynanın, sahibine şifa getirmesi umuduyla, tılsım gücünü arttırmak için yedi madenin karışımından imal edildiğinin anlaşıldığı belirtilmiş ve kitabeye; "bu uğurlu ayna ağız felcini iyileştirecek, doğum sancılarını ve bütün ıstıraplarını dindirecektir" biçiminde okunmuştur.

73 Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 94-95.

74 Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 94.

75 Stefano Carboni, *Following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art*, New York 1997, s. 21.

76 Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 33.

çarklarının yedincisinde döndüğü kabul edilen, dünyaya en uzakta bulunan Satürn/Zuhal gezegeni sembolize edilmiş olmalıdır. Böylelikle Artuklu aynalarında görülen yedi gezegenin birlikte tasvirinden doğan tılsımlı etki, savaşla ilişkili tutulan Mars/Merih ile yazma işleriyle ilişkilendirilerek katiplik görevi atfedilen Merkür/Utarid dışında, insanların kaderlerinde önemli rolleri olduğuna inanılan Güneş, Venüs/Zühre, Ay, Jüpiter/Müşteri ve Satürn/Zuhal gezegenlerinden oluşan beş gezegenle özetlenerek sağlanmış olmaktadır. Güneşin (devlet ya da sultan simgesi) hazinelerinin bekçiliğini yaptığı kabul edilen, işleri her zaman rast gitmeyen, kova, kazma, kürek gibi inşaatlarda kullanılan aletleri kullanan, bir bilge olarak kişileştirilen Satürn/Zuhal gezegeninin simgesi olarak handa yer alan erkek başı figürü ile bu gezegenin inşaata yönelik özelliklerine atıfta bulunulduğu düşünülebilir. Mimarlık mesleğine yatkın bir kişilik olarak, başta Suriye olmak üzere, çeşitli bölgelerden gelen sanatçıları bir yapı organizasyonu içinde toplayarak belli bir süre için Selçuklu mimarisinin gelişiminde önemli rol oynayan⁷⁷ Atabek Ayaz'ın, sakallı erkek başı figürünün simgelediği Satürn/Zuhal gezegeni ile kendisini özdeşleştirmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Atabek Ayaz'ın inişli çıkışlı ancak, daima saray odaklı hayat öyküsü bu kurguyu doğrulamaktadır. Öte yandan İslam dünyasında İbrahim peygambere ve imana karşılık gelen⁷⁸ Satürn/Zuhal gezegenini, bitkilerle gezegenler arasında ilişki kuran el-Birunî'nin, ağacın köklerine karşılık tutması,⁷⁹ bu gezegenin Orta Çağ İslam dünyasının düşünce ve inanç sistemindeki üstün konumunu göstermesi bakımından önemi büyüktür.

A.Çaycı'nın, burç ve gezegenler arasındaki uyuşumu göstermek için hazırladığı tabloda, Güneşin evi olarak gösterilen Aslan burcuna Satürn/Zuhal gezegeninin sorumluluğunun yüklenmesi,⁸⁰ Denizli Çardak Han'da yer alan Aslan burcu sembolü aslan heykelleriyle Satürn/Zuhal gezegenini simgeleyen erkek başı figürü arasındaki yakın ilişkiyi doğrular.

Denizli Çardak Han'ın, her biri tonoz örtülü beş sahınlı hanların en erken örneği olarak, "U" biçimli iki seki ve figürlü bezemeleri ile özgünlük gösteren kapalı bölümünün, daha sonra inşa edilen karma tipteki hanların kapalı bölümlerinden kubbesinin bulunmayışıyla da ayrıldığı dikkat çekmektedir.

77 Zeki Sönmez, *a.g.e.*, s. 126, 222.

78 René Guénon, *İslam Maneviyatı ve Taoculuğa Toplubakış*, İstanbul 1989, s. 65.

79 Hüseyin Nasr, *İslam'da Düşünce ve Hayat*, İstanbul 1964, s. 196.

80 Ahmet Çaycı, *a.g.e.*, s. 79.

Sonuç olarak bu çalışmada, 1215 ve 1230 yıllarında Selçuklu merkezine kuzey ve batı yönlerden uç teşkil eden Sinop ve Denizli yakınlarındaki Honaz bölgesinde banilik yaptığı anlaşılan, Artuklu çevresinden Selçuklu sarayına emir olarak gelen Atabek Ayaz'ın tam adının, *Abdullah el-Şehabî oğlu Reşidü'd-din Ayaz Esedü'd-din el-Galibî* olduğu ve yukarıdaki satırlarda mimari kuruluşu ile figürlü bezemeleri tanıtılan handa, 12. yüzyıldan itibaren kullanımının arttığı tespit edilen astrolojik burç ve gezegen sembollerinin, üç burç ve beş gezegenle özetlenerek bir anlamda evren tasavvuru olarak yer aldıkları ileri sürülmektedir.

Kaynaklar

- Bayburtluoğlu, Zafer, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993.
- Carboni, Stefano, *Following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art*, New York 1997.
- Cahen, Claude, *Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984.
- Crane, H.Grant, "Notes on Saldıjuç Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXVI-1, s. 1-57.
- Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Ankara 2002.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul 1998.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Balık Figürlerinin Sembolizmi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 99, 1995, s. 53-60.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Görülen Boğa (Öküz, İnek) Figürlerinin Sembolizmi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 101, 1995, s. 53-60.
- Dönmez, N. Emine, *Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Figürlü Süslemenin Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- Erdmann, Kurt, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I., Berlin 1961.
- Erginsoy, Ülkü, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- Guenon, Réne, *İslam Maneviyatı ve Taoculuğa Toplubakış*, Çev: Mahmut Kanık, İstanbul 1989.
- İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çev: M.N.Gençosman, Ankara 1941.
- İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala İye Fî'l-Umuri'l-Ala İye (Selçuk Name)*, I-II., Çev:Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- Konyalı, İ. Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, Konya 1964.
- Kuru, Ç. Alev, "Beypazarı Boğazkesen Kümbeti ve Mihrabındaki Balık Figürü Hakkında", *Haluk Karamağaralı Armağanı*, 2003, s. 225-243.
- Nizami, *Hüsrev ve Şirin*, Çev: Sabri Sevsevil, İstanbul 1967.
- Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü", *Sanat Tarihi Yıllığı 1966-68*, İstanbul 1968, s. 142-159.
- Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü", *Anadolu (Anatolia)*, XIII-1969, s. 1-41.
- Öney, Gönül, "Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture", *Anatolica 1969-1970*, III.; s. 195-203.

- Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları", *Belleten* XXXIV, 1970, S. 133-136, s. 83-120.
- Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I-1969, Ankara 1970, s.187-192.
- Önge, Yılmaz, "Antalya'daki Selçuklu Çeşmeleri Hakkında Bazı Görüşler", *Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler) 13-14 Mart 1992*, Antalya 1993, s. 70-79.
- Parla, Canan, *I. Alâeddin Keykubad Dönemi Yapılarında Biçim ve Estetik*, 3 Cilt, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- Parla, Canan, "Sivas I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi ve Niğde Alâeddin Camii'nin Simgesi Dili", *Erdem*, Eylül 2004, C.14, S. 41, s. 59-77.
- Pektaş, Kadir, "Çardak Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara 2007, s. 161-173.
- Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.
- Şamasaz, Nilgün, *Anadolu Selçuklu hanlarından Çardak han ve Akhan*, Hacettepe Üniversitesi Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1984.
- Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2.bas. İstanbul 1984.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malûmat*, İstanbul 1929.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- Ülkütaşır, M. Şakir, "Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihi Eserler", *Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s.112-151.

